

і гончарних виробів подільських форм, знаряддя праці, змальовували місцеву орнаментику, настійні розписи селянських хат, записували відомості про майстрів. Зібраний етнографічний матеріал опрацьовували, систематизували, аналізували у навчально-виховному процесі.

Школа мала свою літографсько-цинкографічну майстерню, де друкували літографічним способом альбоми та брошури з краєзнавства. Текстовий матеріал виготовлявся на друкарському верстаті. Сьогодні видання КПХППШ – бібліографічна рідкість, бо виходило їх 50-150 примірників. У період 1921-31 років школа видала не менше 43 видань.

Активну участь у виставковій діяльності КПХППШ брали всі відділи. Наприклад, у 1923 році КПХППШ виготовила «колекцію предметів кераміки українського художнього стилю для Московської сільськогосподарської виставки (200 виробів) і була відзначена нагородою [4, од.зб.19. – Арк.7].

Ще у 1920 році при КПХППШ було створено Крайовий художньо-промисловий музей [4, од.зб.19]. Славилася школа і своєю Художньо-промисловою книгозбірню, у інвентарній книзі якої 945 найменувань книг, журналів, посібників тощо [4, од.зб.18].

Із 1918 до 1933 років КПХППШ перетворилася на єдиний в Україні освітній культурно-мистецький осередок збереження, розвитку і популяризації народного мистецтва, який в умовах становлення тоталітарної радянської системи був для партійного керівництва країни просто небезпечним. В. Гагенмейстера, який щиро закохався у Поділля, співробітники НКВС звинуватили у надмірній популяризації українського народного мистецтва, у спеціальному його возвеличенні і приниженні російського, прищеплюванні націоналізму вихованцям КПХППШ [2, с.50].

У 1933 році його усунули з директорства, а школу ліквідували. Учні перевели в Миргородський художньо-промисловий та Межигірський технікуми. Володимира Миколайовича було заарештовано в ніч з 11 на 12 грудня 1937 року, засуджено до вищої міри покарання і страчено 20 січня 1938 року у підвалах нинішнього Міжнародного центру мистецтв у Києві [10].

Перебуваючи на посаді завідувача КПХППШ, В. Гагенмейстер втілював у життя програму підтримки і розвитку гончарного народного промислу, випередивши свій час на десятки років уперед. Такий комплексний підхід до народного промислу був унікальним і єдиним в Україні. Після ліквідації школи у 1933 році цей шлях відродження українського гончарства повторили в Опішному (Полтавщина), де на сьогоднішній день у єдиній структурі функціонують Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, Спеціалізована художня школа-інтернат I-III ступенів «Колегіум мистецтв у Опішному», Гончарська книгозбірня України, видавництво «Українське Народознавство». Завдяки їх діяльності Опішне продовжує залишатися столицею українського гончарства і є надія на те, що цей прадавній народний промисел знайде своє продовження в учнях Колегіуму мистецтв, вихованих на кращих зразках українського народного гончарства; що Опішне збереже для прийдешніх поколінь кераміку уже зниклих гончарських осередків і залишиться провідним осередком сучасного українського народного гончарства.

1. *Вторая Всероссийская кустарная выставка, устроенная Главным Управлением Землеустройства и Земледелия в 1913.* – СПб, 1913.
2. Ерн О. Закоханий у Поділля // *Подільське братство: інформаційний вісник.* - 1993. - №3.
3. КПМА. – Ф.63. – Оп.1.
4. КПМА. – Ф.1492. – Оп.1.
5. КПМА. – Ф.430. – Оп.1.
6. КПМА. – Ф.249. – Оп.1. – Од.зб.8044.
7. *Народная художественная выставка и школа // КС.* – 1905. – №5.
8. Перепадя В., Лащук Ю. *З історії художньо-промислової школи в Кам'янець-Подільському // Високе призначення радянського мистецтва. Збірник матеріалів.* – Львів, 1975.
9. Прусевич О. *Гончарная промышленность в Подольской губернии // Кустарные промыслы Подольской губернии.* – К., 1916.
10. *Польовий матеріал автора.*
11. *Роот Н. Ежегодник Министерства торговли и промышленности по вопросам художественного образования.* – К., 1913.

Рибальченко Л. Л.

XII Археологічний з'їзд і проблема створення музею місцевої історії та культури у Харкові

Кінець XIX-початок XX ст. став справжнім ренесансом вітчизняного музейництва, що характеризувався бурхливим зростанням кількості музейних закладів, урізноманітненням спеціалізації їх фондів зібрань та типологічної спрямованості. Одночасно з цим відбувався й напружений процес осмислення досвіду емпіричного музейництва, набутого протягом майже двох століть, підсумком якого стало закладення підвалин теоретичних засад музейної науки.

Піднесення музейного будівництва стало можливим завдяки участі широкого кола гуманітарної та технічної інтелігенції у справі заступання й подальшої діяльності музейних закладів. Разом з цим розвиток та вдосконалення музейної справи були наслідком загального процесу спеціалізації й диференціації науки, значного поширення освіти, досягнень науки і культури тощо.

Поряд з видатними географічними відкриттями XIX ст., що значно розширювали територіальні межі освоєного людиною простору, поступово з'являлося й прагнення уважно придивитися до свого рідного краю, «малої батьківщини», зазирнути до її минулого, пізнати свої витoki, своє коріння. На межі XIX-XX ст. це яскраво виявилось на хвилі піднесення суспільно-громадського руху, що мав не тільки традиційно просвітницьке, а й культурно-національне забарвлення. Особливої актуальності набули археологічні, історичні та етнографічні дослідження. Найбільшу зацікавленість викликали малодосліджені регіони, у першу чергу так звані «національні окраїни». Результатом цього став динамічний розвиток краєзнавства, що наприкінці XIX ст. мало назву «батьківщинознавства».

Вирішальну роль у справі організації досліджень регіонів країни відіграли наукові товариства, серед яких особливе місце посідало Московське археологічне. Більше півстоліття ця установа, створена для вивчення, охорони та пропаганди історико-культурної спадщини, здійснювала свою шляхетну, науково-просвітницьку місію, одним із важливих аспектів якої були сприяння розвитку музейної справи, формування основних наукових засад музейництва та становлення вітчизняної музеєзнавчої школи.

Ефективною формою діяльності Товариства стали Археологічні з'їзди, що консолідували місцеві наукові сили, спрямовували їх на вирішення актуальних завдань дослідження певного регіону, стимулювали перехід до якісно нового стану у справі збирання та збереження пам'яток старовини, сприяли створенню нових культурно-просвітніх інституцій. Робота Археологічних з'їздів супроводжувалася створенням виставок, що згодом ставали основою нових музеїв. Не став виключенням і Харків, де у серпні 1902 р. відбувся XII Археологічний з'їзд.

Започаткування музейної мережі Харкова безпосередньо пов'язано із заснуванням Харківського університету та його навчально-допоміжних закладів, що стали підґрунтям майбутніх наукових університетських музеїв. Відповідно до статуту 1804 р., були створені спеціальні кабінети, в яких передбачалося зосередити різноманітні «раритети», пам'ятки природи, мистецтва тощо. Одним із перших 1807 р. було засновано кабінет рідкостей, що в ньому поступово концентрувалися пам'ятки старовини, серед них і невелика кількість місцевого походження. За університетським статутом 1835 р. було створено Музей красних мистецтв та старожитностей, до складу якого увійшли мистецькі колекції, археологічні та етнографічні пам'ятки. Завдяки самовіданній роботі професорів А. О. Валицького, О. О. Потебні, Д. І. Каченовського, пожертвам колекціонерів І. Є. Бецького, А. М. Алфьорова музей перетворився на цінну скарбницю західноєвропейського мистецтва. Втім комплектування відділу старожитностей здійснювалося цілком випадково, безсистемно, що не сприяло його становленню як осередку місцевої історії та старовини.

З 70-х рр. XIX ст. спостерігається поживлення зацікавленості провінційною історіографією, потяг до вивчення місцевої старовини та народознавчих студій, що було викликано піднесенням загальнодемократичного руху в країні, формуванням національної самосвідомості, підвищенням суспільної значущості громадської роботи інтелігенції. Спостерігається значне поширення різноманітних просвітницьких організацій, активна діяльність провінційних статистичних, архівних комісій, наукових товариств, створення мережі бібліотек, музеїв, зокрема місцевого краю.

Піднесення дослідної роботи з вітчизняної історії у Харківському університеті у цей період значною мірою було пов'язано з багатогранною і плідною діяльністю плеяди талановитих вчених, зокрема О. О. Потебні, О. І. Кірпічнікова, Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцова, О. Я. Єфіменко, Є. К. Редіна, А. М. Краснова, М. Г. Халанського, В. Ю. Данилевича та ін. Наукові зацікавлення вчених, а також прагнення зберегти пам'ятки місцевої старовини, зробити більш доступним надбання національної історико-культурної спадщини для широкого загалу спонукали найактивнішу частину професорсько-викладацького складу університету згуртуватись у Харківське історико-філологічне товариство, що цілеспрямовано та плідно працювало над реалізацією цих важливих завдань. І хоча питання розвитку музейної справи не посідало центрального місця у діяльності ХІФТ, а мало швидше локальний характер, завдяки його роботі було створено умови для ефективного функціонування існуючих на той час музейних закладів та заснування нових.

Незважаючи на зростання мережі навчальних музеїв Харківського університету, дозволу більш вільного відвідування їх міським населенням, вони залишалися малодоступними для широкого загалу. Назріла потреба у створенні музею іншого типу і актуальної проблематики, що задовольнив би якісно нові суспільні запити. Таким мав би стати загальнодоступний музей, що в ньому висвітлювалася місцева старовина в її різноманітних проявах: історія, побут, мистецтво, відомі діячі тощо.

На початку 80-х рр. XIX ст. у харківській громаді виникла думка про заснування міського публічного музею. У ході обговорення його тематичної спрямованості педагогом і художником М. Д. Раєвською-Івановою були висловлені цікаві міркування щодо ролі національного фактору в мистецтві та у зв'язку з цим функції музею як інституції, що сприяє збереженню національної спадщини. Ці положення пропонувалося покласти в основу майбутнього музею.

В іншому проекті музею художника М. М. Сабо, крім художнього відділу, передбачалося й створення етнографічного, що мало суттєво розширити та актуалізувати проблематику майбутнього закладу. Проте Комісією з влаштування в провінційних містах імперії музеїв, створеною при Академії мистецтв, було розроблено єдиний проект художніх музеїв, головними завданнями яких вважалися естетична освіта, сприяння розвитку місцевих художніх промислів.

Відкритий у Харкові 1886 р. міський художньо-промисловий музей поступово поповнювався творами вітчизняної художньої школи і перетворився на значний художньо-освітній осередок регіону. Спроби окремих діячів харківської інтелігенції надати йому місцевий характер не знаходили підтримки. Так, П. С. Єфіменко відзначав необхідність створення спеціального сховища старожитностей місцевої історії у зв'язку із

археологічними знахідками на території Слобожанщини. М. Ф. Сумцов як член комісії, що опікувалася міським музеєм, запропонував влаштувати в ньому відділ місцевої етнографії. Є. К. Редін, аналізуючи значення Харкова як центра художньої освіти Півдня Росії, обґрунтував необхідність існування поряд з художнім музеєм історичного профілю. Значення останнього він не обмежував тільки відтворенням речового світу життя наших предків, а розглядав історичний музей як показник ставлення суспільства до свого минулого, як критерій його загальної культури [1, с.4,8].

Отже, на кінець XIX ст. питання створення музею місцевої старовини та культури залишалося відкритим. Рішення Московського археологічного товариства про проведення чергового XII Археологічного з'їзду у Харкові стало поштовхом до подальшого розвитку музейного будівництва регіону, зокрема розв'язання проблеми створення нових музейних осередків.

Вже на початковому етапі обговорення організації підготовки з'їзду було заплановано розгортання широкомасштабних експедицій з комплексного історико-етнографічного дослідження регіону, що їх завдання так яскраво і емоційно проголосив Д. І. Багалій: «...мы можем широко открыть завесу, которая доселе закрывала наш край; ...мы заставим заговорить... немых свидетелей нашего отдаленного прошлого, мы соберем коллекции тех вещественных памятников, которые лучше всяких описаний рисуют быт народностей, населявших нашу область и соседние территории» [2, с.3]. Кінцевою метою збиральницької роботи мало стати створення у Харкові музеїв місцевих старожитностей та етнографії. Доцільність їх заснування була очевидною для таких вчених європейського рівня, як М. Ф. Сумцов, А. М. Краснов, Д. І. Багалій, які спиралися на загальноприйняту світову практику і вважали музей невід'ємним елементом культурного середовища. У зверненні до Харківської міської думи члени підготовчого комітету наполягали на необхідності підтримки з боку органів самоврядування справи заснування нових міських просвітницьких осередків, особливо у зв'язку з введенням до навчальних програм предмета «батьківщинознавство» та розширенням вивчення кола питань з вітчизняної історії.

І насправді, влаштування виставок у Харкові знайшло широку підтримку серед громадськості. Поряд із різноманітними установами, у їх підготовці взяли активну участь вчителі, священики, митці, краєзнавці, колекціонери.

Робота XII Археологічного з'їзду у Харкові, відкриття виставок, що на них експонувалися численні археологічні, етнографічні, історичні, нумізматичні та інші колекції, стали справжнім святом науки. За словами М. Ф. Сумцова, це поставило малоцікавий, задушливий Харків у один ряд з більш привабливими і багатими у культурному відношенні містами країни, дозволило піднятися йому на новий щабель у своєму розвитку [3].

Проведення цього видатного для Харкова наукового форуму мало не тільки широкий громадський резонанс, а було потужним імпульсом для поживлення наукового і культурного життя міста, відкриття нових горизонтів у дослідженнях регіону, посилювало увагу громадськості до проблем історії, культури, духовності.

Особливе значення мав з'їзд для піднесення музейного будівництва. Передусім науково-обґрунтовані систематичні дослідження регіону значно збагатили музейні збірки і в першу чергу, Музею старожитностей і красних мистецтв, що нарешті став відповідати своїй назві. Фактично відділ старожитностей був створений заново і, що було особливо важливо, переважна більшість пам'яток, які надійшли з виставки, були саме місцевого походження. Таким чином, музей мав змогу висвітлити історію краю з давніх часів, відобразити музейними засобами все різноманіття культур народів, які жили на цих землях з давніх-давен та залишили по собі унікальні свідоцтва свого буття.

Тематичний склад пам'яток цього відділу був надзвичайно широким – від археології до видатних діячів громадського, культурного, наукового життя. Це сприяло виділенню нових підрозділів: археологічного та місцевих історичних пам'яток. Окреслилася тенденція до відокремлення підрозділів антропології та нумізматичного, що складався з монетних кладів, знайдених на Слобожанщині [4, с.63].

Виняткове значення мало створення принципово нових музеїв етнографічного та церковної старовини.

Етнографічний музей, що став власністю ХІФТ, був цілком новим явищем на терені України. Його комплектування було здійснено за спеціально розробленими науковими програмами. Причому деякі колекції були унікальними для вітчизняної музейної практики: обрядове печиво, писанки, народна медицина, дитячі іграшки. Збірки музею широко висвітлювали всі ланки матеріальної і духовної культури населення Слобожанщини. Класифікація і систематизація фондів збірок, здійснена М. Ф. Сумцовим, відповідала тогочасним уявленням про завдання етнографії. Разом з цим, на відміну від розповсюдженої практики збирання творів народного мистецтва, широко репрезентувалися предмети побуту. В експозиції музею запроваджувався прогресивний метод функціонального показу.

Видатною заслугою XII Археологічного з'їзду стало проведення досліджень та організація збиральництва пам'яток церковної старовини, зокрема й південноросійського церковного мистецтва. Підсумком великої пошукової роботи було створення спеціальної виставки. Після закінчення з'їзду велика кількість предметів, завдяки самовіданній праці Є. К. Редіна, стала основою новоствореного відділу університетського музею, що поступово перетворився на Музей церковних старожитностей. Більше 600 предметів релігійного вжитку, серед яких були унікальні вироби мистецтва, ікони, царські врата, статуї тощо, були ретельно систематизовані та науково описані Є. Редіним у каталозі, виданому до з'їзду. Крім того, він зробив майже 700 фотографій із церковних старожитностей і храмів, що дотепер є унікальними свідками і джерелами духовної культури Слобожанщини.

Значна кількість пам'яток, що експонувалися на виставках, перебували у приватних колекціях, були малодоступними для широкого загалу та дослідників, хоча містили унікальні меморіальні, історичні та культурні реліквії. Їх експонування було виявом великої довіри громадськості до університету, укріплення його авторитету

як наукового центру і в той же час свідочеством нечуваного піднесення зацікавленості до минулого батьківщини, свого краю, пробудженого самовідданою діяльністю місцевої інтелігенції.

Наслідки з'їзду, звичайно, не були одномоментними, а виявлялися поступово в оригінальних ідеях, започаткуваннях, народжених складом та різноманітністю пам'яток, що були репрезентовані на виставках.

Значна кількість експонованих на виставці особистих матеріалів діячів вітчизняної історії, науки, культури, що зберігались у приватній власності, звичайно, залишалися невідомими фахівцям, загалом суспільству, не виконували своїх функцій документування епохи та виховання наступних поколінь на позитивному прикладі. Це перетворювалося на серйозну проблему, що мала бути розв'язаною. Отже, задум М. Ф. Сумцова про заснування «музею українського генія», в якому мали б зосереджуватися пам'ятки видатних діячів національної науки і культури, був надзвичайно своєчасним. На відміну від меморіальних музеїв, що у цей період почали набувати певного поширення у вітчизняній музейній практиці, М. Ф. Сумцов пропонував створення цілком оригінального музею, який мав би репрезентувати самотні риси українського менталітету у галузі творчості. Першими кроками у цій справі було започаткування окремих комплексів І. П. Котляревського, Я. І. Щоголіва. Надалі передбачалося створення музею О. А. Потебні, А. К. Погорелка [5, с. 71]. На жаль, цей задум не було реалізовано повною мірою, зібрані колекції увійшли до складу університетського музею старожитностей і мистецтв. Утім важливим залишається сам факт постановки питання цілеспрямованого комплектування фондів музею особистими матеріалами земляків.

Імпульс, що був заданий на з'їзді розвиткові музейної справи, звичайно, не обмежувався перетвореннями у діяльності історико-культурних музеїв університету, а мав позитивні наслідки для спрямування роботи міського художньо-промислового музею у якісно новому напрямку. 1902 р. голова музейної комісії Д. І. Багалій запропонував надати музеєві місцевого, обласного характеру, в цьому він бачив заперуку його подальшого успіху, життєвості. Члени комісії ухвалили рішення про комплектування зібрання музею не тільки творами академічного мистецтва та місцевих промислів, а й пам'ятками, що репрезентували б природу та населення Харківщини. Особливу увагу передбачалося зосередити на зростанні етнографічної збірки, зразків народного мистецтва, їх науковій систематизації [6, с. 528]. На жаль, ці побажання не були реалізовані. Міському музею не судилося перетворитися на музей місцевої історії, музей краю.

Унікальні зібрання університетських музеїв після закінчення з'їзду також стали малодоступними для городян. Брак належних приміщень та коштів залишався головними перешкодами нормального розвитку музейних закладів. «Достойно сожаления, что значительные запасы умственной и нравственной энергии остаются без применения, — писав М. Ф. Сумцов, — ...тем более досадно, что есть силы, есть сведущие люди, которые могли бы рассортировать все собранное богатство, могли бы установить его в системе, согласно с современным положением науки, могли бы осветить своими объяснениями...» [7, с. 271].

Розв'язання проблеми створення музею історії краю стало можливим лише 1920 р., коли у ході реорганізації музейної мережі Харкова було засновано цілком нову науково-просвітницьку установу — Музей Слобідської України ім. Г. С. Сковороди, що увібравши численні збірки університетських та міського музеїв, став гідним спадкоємцем та продовжувачем кращих традицій музейництва Слобожанщини.

1. *Редин Е. Харьков как центр художественного образования Юга России. — Харьков, 1894.*
2. *Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. Т. 1. — Харьков, 1902.*
3. *Сумцов Н. Ф. Отголосок XII Археологического съезда в Харькове // ЮК. — 1903. — 4 августа.*
4. *Данилевич В. Е. Музей изящных искусств и древностей // Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805-1905 гг.). — Харьков, 1912.*
5. *Сумцов Н. Ф. Музей украинского гения // КС. — 1904. — №2.*
6. *Багалей Д. И. О ближайших задачах, нуждах и потребностях Харьковского городского музея СХИФО. — 1912. — Т. 20.*
7. *Сумцов Н. Ф. Современное изучение кобзарства // СХИФО. — Т. 16.*
8. *Труды Харьковской комиссии по устройству XIII Археологического съезда в Екатеринославе. — Харьков, 1905.*

Рожнатова І. М.

Первісна археологія в дослідженнях Одеського товариства історії та старожитностей

Багатство Північного Причорномор'я археологічними пам'ятками привертало до цього регіону увагу аматорів старожитностей ще в XVIII ст., особливо після Кучук-Кайнарджийського миру з Турцією (1774 р.) та після приєднання Криму до Росії (1783 р.). Велику роль в організації археологічних досліджень на Півдні України відіграло Одеське товариство історії та старожитностей (ОТІС). Воно виникло в 1839 р. у зв'язку з практичними та науковими потребами з метою збирання, описування та зберігання всіх старожитностей тогочасної Росії [19, с. 1]. Головна увага археологів XIX ст. була зосереджена на вивченні античних пам'яток, однак на сторінках «Записок» ОТІС, протоколах та звітах публікувалися матеріали з первісної археології. 33 томи «Записок», які виходили з 1844 по 1919 рр., є справжньою скарбницею свідчень з археології Північного Причорномор'я. Опубліковані матеріали окремих археологічних пам'яток справили помітний вплив на розвиток археологічної думки того часу.

Ще в 1848 р. в с. Козорезово було знайдено скарб предметів доби бронзи [14]. Незважаючи на віднесення цього матеріалу до більш пізнього скіфського періоду, публікація його мала значення.